

The Nature and Probative Value of Confession and the Resolution of Conflicting Confessions in Afghan Law

Abdul Khaliq Shafaq¹

1. Assistant professor, Department of Private Law, Faculty of Law, Avicenna University, Kabul, Afghanistan.
Email: a.khshafaq@gmail.com

ABSTRACT

Confession (iqrār) constitutes one of the most significant forms of evidence in legal proceedings, defined jurisprudentially as "an individual's acknowledgment of a right to the detriment of oneself and to the benefit of another." This article critically examines the nature, probative force, and evidentiary value of confession, with particular attention to the possibility of conflicts arising between multiple confessions. The analysis proceeds in two stages: First, it identifies and evaluates the four necessary conditions for such conflicts to arise: (1) the existence of at least two pieces of evidence, (2) the logical incompatibility of their implications, (3) the unity of subject matter, and (4) the concurrent probative force of the evidence. Second, the possibility of conflicts between confessions is assessed against these conditions, demonstrating that no conflict

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/jlr.2024.434729.2548

Received:
9 January 2024

Accepted:
13 March 2024

Published:
6 July 2025

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

can arise between the confession of a claimant and that of a respondent due to the absence of condition three (unity of subject matter). Regarding conflicts between multiple respondents' confessions, the study contrasts three jurisprudential approaches: (1) application of *tasāquṭ* (mutual nullification), (2) resolution by drawing lots (*qur'ah*), and (3) equal division of liability among confessing parties - concluding that the third approach is more legally and logically justified.

Keywords: Afghan Law, Confession (*Iqrār*), Legal Evidence, Islamic Jurisprudence, Conflict of Evidence, Mutual Nullification (*Tasāquṭ*), Lot (*Qur'ah*).

Funding:

The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Abdul Khaliq Shafaq: Conceptualization, Software, Validation, Formal Analysis, Investigation, Resources, Data Curation, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Visualization, Supervision.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Shafaq, Abdul Khaliq. "The Nature and Probative Value of Confession and the Resolution of Conflicting Confessions in Afghan Law". *Journal of Legal Research*, 24, no. 62 (July 6, 2025), 515-542.

Extended Abstract

In the legal process, no right is recognized or protected without proper evidentiary support. This fundamental principle illustrates that the discipline of law seeks to define, preserve, and enforce rights - yet rights remain abstract until established through evidence deemed admissible by the judiciary. Consequently, evidentiary rules form the backbone of adjudication, and their mastery is essential for all legal practitioners, particularly judges and defense attorneys. Among the accepted forms of evidence in Iranian law, judicial confession (*iqrār*) holds a uniquely powerful role. Defined as an individual's acknowledgment of a right against their own interest and in favor of another, confession is often described in legal traditions as “sovereign evidence” due to its decisive weight in litigation. This study aims to investigate the legal dimensions of confession by addressing its evidentiary nature, the scope of its applicability, its binding authority on the judiciary, and the potential for conflict between multiple confessions.

From a technical standpoint, confession constitutes a form of evidence in the strict legal sense. It carries full probative value for establishing legal claims, unless specific statutory provisions assign exclusive probative authority to other types of evidence. As a form of “legal evidence,” confession's weight is not left to judicial discretion; rather, once its validity is confirmed, the court is obligated to issue judgment in accordance with its contents. Although a judge has the authority to examine whether the confession meets the conditions of legal validity, once these conditions are satisfied, the judge's personal assessment or subjective conviction has no bearing on the outcome. The evidentiary value of judicial confession is imposed by law itself and is binding.

However, the possibility of evidentiary conflict between confessions prompts further analysis. For an evidentiary conflict to occur, four cumulative conditions must be satisfied: (1) the presence of two or more pieces of evidence; (2) substantive contradiction between their implications; (3) unity of subject matter; and (4) concurrent legal probative force. Applying these criteria, the study finds that no evidentiary conflict can arise between the confessions of a plaintiff and a defendant. In such instances, the subject matter of the confessions necessarily diverges, as the direction of legal claims is reversed (e.g., a defendant admits to facts that undermine the plaintiff's claim, and vice versa), thereby negating the third condition - unity of subject matter.

In contrast, a genuine conflict may arise between the confessions of multiple co-defendants. Legal scholarship has proposed three principal solutions for resolving such conflicts: (1) mutual nullification (*tasāquṭ*), where contradictory confessions cancel each other out; (2) resolution through random selection (*qur'ah*), typically used when evidence is evenly balanced and no rational

preference exists; and (3) equitable apportionment of liability, where each confessor is held responsible for an equal share of the damage. The third approach - equal division of liability - is argued to be the most coherent and fair solution. It avoids the evidentiary void that *tasāquṭ* might produce and eschews the arbitrariness of *qur'ah*. Instead, it treats each confession as independently valid while distributing liability proportionally, typically assigning half the responsibility to each confessor. This method maintains both legal certainty and procedural justice, ensuring that valid confessions are not discarded while avoiding unfair concentration of liability on a single party.

In conclusion, the study reaffirms the paramount legal status of confession as a determinative evidentiary tool and clarifies the parameters under which its probative force must be recognized. It also provides a systematic framework for assessing potential conflicts between multiple confessions, ultimately endorsing the proportional liability model as the most legally and ethically defensible mechanism for resolving such tensions.

ماهیت و ارزش اثباتی اقرار و امکان سنجی تعارض آن با یکدیگر در حقوق افغانستان

عبدالخالق شفق^۱

۱. استادیار، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه ابن سینا، کابل، افغانستان.
a.khshafaq@gmail.com

چکیده:

اقرار یکی از مهم‌ترین ادله اثبات دعوا می‌باشد و عبارت است از «اعتراف شخص به حقی، به ضرر خود و به نفع دیگری». این مقاله ماهیت، قدرت و ارزش اثباتی اقرار را مورد بررسی قرار داده و نیز امکان یا عدم امکان تحقق تعارض میان اقرار بر ارزیابی نموده است. بدین جهت ابتدا شرایط تحقق تعارض را مورد بررسی قرار داده و نتیجه می‌گیرد که برای تحقق تعارض چهار شرط: وجود حداقل دو دلیل، ناسازگاری مدلول دو دلیل، وحدت موضوع و قدرت اثباتی ادله به‌طور هم‌زمان ضروری است. سپس امکان یا عدم امکان تحقق تعارض میان اقرار بر مبنای شرایط چهارگانه فوق ارزیابی نموده و به این نتیجه می‌رسد که به دلیل فقدان سومین شرط تحقق تعارض (وحدت موضوع) بین اقرار خواهان و خوانده امکان تحقق تعارض وجود ندارد. در خصوص تعارض اقرارهای دو یا چند خوانده، برخی راهکار رفع تعارض را در تساقط دانسته‌اند، برخی راهکار «قرعه» و برخی دیگر هم راهکار تحمل نصف مسئولیت را برای هر یک از اقرارکنندگان

پژوهشکده حقوق

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/jlr.2024.434729.2548

تاریخ دریافت:

۱۹ دی ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:

۲۳ اسفند ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:

۱۵ تیر ۱۴۰۴

کپی رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهشهای حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهشهای حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

پیشنهاد نموده‌اند که راهکار تقسیم مساوی مسئولیت، موجه‌تر به نظر می‌رسد.

کلیدواژه‌ها:

حقوق افغانستان، اقرار، ماهیت اقرار، ارزش اثباتی اقرار، قدرت اثباتی اقرار، تعارض اقرار.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

عبدالخالق شفق: مفهوم‌سازی، استفاده از نرم‌افزار، اعتبارسنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، تصویرسازی، نظارت.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

شفق، عبدالخالق. «ماهیت و ارزش اثباتی اقرار و امکان‌سنجی تعارض آن با یکدیگر در حقوق افغانستان». مجله پژوهشهای حقوقی، ۲۴، ش. ۶۲ (۱۵ تیر ۱۴۰۴)، ۵۱۵-۵۴۲.

مقدمه

موضوع علم حقوق، تعیین «حق‌ها» در جامعه انسانی است و برای پاسداری از حرمت آن است که تکالیفی برای دیگران نسبت به دارنده حق نیز ایجاد می‌شود. حق زمانی می‌تواند در علم حقوق مورد شناسایی قرار گیرد که قابل اثبات باشد. حقی که در مقام ثبوت وجود دارد ولی دارنده آن نمی‌تواند وجود آن را برای مراجع قضایی به اثبات رساند، توسط دادگاه به رسمیت شناخته نمی‌شود؛ زیرا دادگاه هیچ حقی را بدون دلیل نمی‌تواند به رسمیت شناسد.

از نظر دادگاه حقی بدون دلیل وجود ندارد و مورد حمایت نیست؛ بنابراین آشکار می‌گردد که علم حقوق در پی تبیین و تحکیم حق است و حق نیز محتاج به اثبات و اثبات نیز به نوبه خود نیازمند دلیل دادگاه‌پسند است. لذا اهمیت ادله اثبات دعوا بر هیچ کسی پوشیده نیست و بر هر حقوق‌دانی، به‌ویژه قضات و وکلای مدافع، لازم است که بر مباحث ادله اثبات دعوا به‌ویژه مباحث اقرار، تسلط کامل داشته باشند.

یکی از ادله اثبات دعوای مدنی که در حقوق افغانستان مورد پذیرش قرار گرفته، «اقرار» است. در میان ادله اثبات دعوا، اقرار از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، به نحوی که در برخی از نظام‌های حقوقی از آن به «سید ادله» تعبیر شده است. با توجه به اهمیت موضوع، این مقاله افزون بر طرح مباحث کلی اقرار، به‌صورت مشخص در مقام پاسخ به سؤالات ذیل در امور مدنی است:

۱- ماهیت اقرار چیست؟

۲- اقرار قدرت اثباتی چه اموری را دارد و ارزش اثباتی آن به چه میزان است؟ یعنی نخست، با اقرار چه اموری را می‌توان به اثبات رساند و دوم، اقرار به چه میزان می‌تواند موجب اقناع وجدان قاضی جهت اثبات موضوع دعوا گردد؟

۳- آیا امکان تحقق تعارض میان اقرار و وجود دارد یا خیر؟ در صورت وجود، راهکار رفع آن چیست؟ برای فهم اینکه آیا امکان تحقق تعارض میان اقرار و وجود دارد یا خیر، نیازمند سنجه و معیار تشخیص تعارض هستیم؛ بنابراین سؤال دیگری که مطرح می‌گردد این است که شرایط تحقق تعارض چیست و تحت چه شرایطی می‌توان گفت که بین اقرار و تعارض وجود دارد؟

برای رسیدن به پاسخ سؤال‌های فوق، ابتدا مفهوم تعارض را توضیح داده و از شرایط تحقق آن بحث می‌نماییم. سپس اقرار را تعریف و ماهیت، قدرت و ارزش اثباتی آن را مورد بررسی قرار می‌دهیم. در نهایت امکان یا عدم امکان تحقق تعارض میان اقرار و فرض‌های مختلف مورد بررسی قرار داده

و در صورت امکان تحقق تعارض، راهکارهای رفع آن را تبیین می‌نماییم.

۱ - مفهوم تعارض

بدون تردید، زمانی می‌توان از تعارض و راهکارهای رفع آن سخن گفت که نخست، مفهوم تعارض را به درستی فهمیده باشیم. دوم، بدانیم که تحت چه شرایطی تعارض محقق می‌گردد؛ زیرا گاهی به ظاهر بین دو دلیل نوعی تعارض به مشاهده می‌رسد، در حالی که پس از بررسی و دقت لازم، آشکار می‌گردد که به دلیل فقدان یکی از شرایط تحقق تعارض، در حقیقت تعارضی محقق نگردیده است. سوم، راهکارهای رفع آن را بدانیم. بدین جهت ضروری به نظر می‌رسد که در ابتدا مفهوم تعارض توضیح داده شود و شرایط تحقق آن نیز تبیین گردد.

تعارض مصدر باب تفاعل، در لغت به معنی با هم اختلاف داشتن، متعارض هم شدن^۱ و معارضه کردن یکی با دیگری آمده است.^۲ در اصطلاح اصول فقه با توجه به تعریف مشهور عبارت است از «تنافی و ناسازگاری مدلول دو دلیل، به گونه تناقض و یا تضاد».^۳ بسیاری از علمای دیگر نیز شبیه این تعریف را ارائه نموده‌اند.^۴

اگرچه تعریف ارائه شده در علم اصول فقه، بیشتر معطوف به تعارض ادله استنباط احکام شرعی است، اما از آنجایی که قواعد کلی تعارض ادله به موضوع خاصی اختصاص ندارند و شامل تمام ادله‌ای می‌شوند که در پی اثبات امری هستند، لذا بر ادله اثبات دعوی نیز قابل تطبیق اند. به عبارت دیگر، منظور از دلیل در تعریف فوق، هر چیز معتبری است که برای اثبات یک حکم یا یک موضوع یا یک دعوا قابل استناد باشد.^۵ با توجه به تعریف ارائه شده از تعارض می‌توان گفت که تعارض اقرار بر به معنای تقابل و تضاد

۱. محمد معین، فرهنگ فارسی (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۷)، ۱۰۷۴.

۲. علی اکبر دهخدا، لغت‌نامه (تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۳)، ۵۹۴؛ احمد بن علی بیهقی، تاج المصادر (تهران: هادی عالم‌زاده، ۱۳۶۶)، ۸۵۳.

۳. مرتضی انصاری، فرائد الاصول (قم: مجمع الفکر الاسلامی، بی‌تا)، ۱۱؛ «ان التعارض تنافی مدلولی الدلیلین علی وجه التناقض او التضاد».

۴. عبدالکریم حائری، دررالفوائد (قم: محمد مؤمن قمی، بی‌تا)، ۶۳۷؛ عبدالوهاب خلاف، علم اصول الفقه (دمشق: بی‌نا، ۱۹۹۲)، ۲۲۹؛ وهبه زحیلی، اصول الفقه اسلامی (دمشق: بی‌نا، ۱۴۱۸)، ۱۲۰۱؛ محمد بن علی شوکانی، ارشاد الفحول الی تحقیق الحق من علم الاصول (بیروت: محمد صبحی بن حسن حلاق، ۱۴۲۱)، ۸۸۳؛ محمدکاظم بن حسین خراسانی، کفایه الاصول (تهران: بی‌نا، ۱۳۶۴)، ۳۷۴؛ محمدحسین بن عبدالرحیم حائری طهرانی، الفصول الغریبه فی الاصول الفقہیه (قم: بی‌نا، ۱۳۶۳)، ۴۳۵.

۵. حسین قافی و سعید شریعتی فرانی، اصول فقه کاربردی (قم: سمت و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۵)، ۱۳۵.

اقرارهای طرفین دعوا است به نحوی که عمل به هر دو ممکن نباشد.

۲- شرایط تحقق تعارض

برای تحقق تعارض بین ادله اثبات دعوا، وجود شرایطی لازم است که با فقدان هر یک از آنها تعارض محقق نمی‌گردد. در ذیل هر یک از این شرایط را به صورت مختصر مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۲-۱- وجود حداقل دو دلیل

همان طوری که پیش‌تر گفتیم، واژه «تعارض» مصدر باب تفاعل و بیانگر مخالفت یک دلیل با دلیل دیگر است. لذا نخستین شرط تحقق تعارض، وجود حداقل دو دلیل یا دو دسته از ادله‌ای‌اند که واجد شرایط حجیت باشند؛ یعنی اگر خودش بود و معارضی نداشت، حتماً حجیت داشت.^۶ البته باید توجه داشت که وجود دو دلیل حصری نیست، بلکه بیانگر حداقل ادله لازم برای تحقق تعارض می‌باشد و لذا ممکن است چند دلیل با یکدیگر در حالت تعارض قرار گیرند.^۷

۲-۲- وجود تنافی در مدلول دو دلیل

یکی دیگر از شرایط تحقق تعارض این است که بین دو یا چند دلیل، تنافی و ناسازگاری وجود داشته باشند،^۸ به گونه‌ای که با هم قابل جمع نباشند؛ مانند اینکه دو شاهد در دادگاه شهادت دهند که ملک معینی متعلق به شخص «الف» و دو شاهد دیگر شهادت دهند که همان ملک، متعلق به شخص «ب» است.

۲-۳- وحدت موضوع

سومین شرط از شرایط تحقق تعارض بین ادله اثبات دعوا، «وحدت موضوع» است؛ یعنی مفاد ادله متعارض باید در خصوص موضوع واحد باشد. دو دلیل زمانی متعارض محسوب می‌شوند که برای اثبات یا نفی موضوع واحد ارائه شده باشند؛^۹ بنابراین هرگاه احمد به استناد سند عادی ادعای طلبکار بودن از

۶. مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی، فرهنگ‌نامه اصول فقه (قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲)، ۵۰۸.

۷. سید مصطفی محقق داماد، مباحثی از اصول فقه (تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۸۳)، ۱۲۵؛ ابوالحسن محمدی، مبانی استنباط حقوق اسلامی یا اصول فقه (تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۲)، ۳۴۹.

۸. محمدرضا مظفر، اصول الفقه (قم: مؤسسه النشر الاسلامی، بی‌تا)، ۲۱۲.

۹. عباس زراعت و امید متقی اردکانی، «تعارض ادله اثبات دعوی کیفری: پیامدها و راهکارها»، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۲، ۱۳ (۱۳۹۴)، ۴۷-۶۶.

محمود را نماید، اما محمود صدور سند از جانب خود را بپذیرد ولی با ارائه شهود، مدعی پرداخت طلب گردد، در این صورت بین دلایل ارائه شده (سند و شهادت) به جهت فقدان «وحدت موضوع»، تعارض مستقری وجود ندارد؛ زیرا سند بیانگر طلبکار بودن خواهان و شهادت بیانگر پرداخت دین است و این دو موضوع با هم تفاوت دارند.

۲-۴- حجیت ادله (قدرت اثباتی)

شرط چهارم از شرایط تحقق تعارض این است که هر یک از ادله، صرف نظر از تعارض آن با دلیل دیگر، واجد شرایط حجیت بوده و قابلیت استناد در موضوع دعوا را داشته باشند؛ یعنی اگر خودش بود و معارضی نداشت، دارای حجیت^{۱۰} و قابل استناد در رأی قاضی بود، هر چند ممکن است در اثر تعارض، هر دو یا یکی از آنها از درجه حجیت ساقط شوند؛ بنابراین اگر دو دلیل واجد شرایط حجیت (قدرت اثباتی) نباشند، هرگز با یکدیگر در حالت تعارض قرار نمی گیرند. به طور مثال در مواردی که به موجب قانون، تنظیم سند رسمی لازم است، سایر ادله فاقد قدرت اثباتی بوده و در نتیجه امکان تحقق تعارض سند رسمی با سایر ادله نیز منتفی است.

۳- اقسام تعارض

اقسام تعارض به شرح زیر است؛

۳-۱- تعارض مستقر و غیرمستقر

پس از دانستن تعارض و شرایط آن لازم است تا با انواع تعارض آشنا شویم. تعارض از جهت شدت و ضعف برخورد دلایل، بر دو نوع مستقر و غیرمستقر تقسیم گردیده است. با توجه به تعریف و شرایط تحقق تعارض، هرگاه واقعاً میان مدلول دو دلیل تنافی و تقابل وجود داشته باشد و نتوان به نحوی این تنافی و ناسازگاری را رفع نمود، تعارض را مستقر گویند.^{۱۱} اما هرگاه در نگاه اولیه، میان مدلول دو یا چند دلیل تنافی و ناسازگاری به نظر رسد ولی با اندکی دقت و تأمل^{۱۲} روشن گردد که در واقع به دلیل فقدان برخی از شرایط، بین آنها تعارضی وجود ندارد و به گونه ای می توان سازگاری برقرار نمود، این نوع تعارض را

۱۰. مظفر، پیشین، ۲۱۳.

۱۱. جعفر سبحانی تبریزی، *الموجز فی اصول الفقه* (قم: مؤسسه الامام الصادق، ۱۳۸۷)، ۳۲۶؛ محمدباقر صدر، *دروس فی*

علم الاصول (قم: مؤسسه النشر الاسلامی، بی تا)، ۵۴۲.

۱۲. سبحانی تبریزی، پیشین، ۳۲۱؛ علی اصغر رضوانی، *اصول فقه مقارن* (قم: ذوی القربی، ۱۳۸۷)، ۲۴۴.

غیرمستقر و یا بدوی گویند. مهم‌ترین ضوابط رفع تعارض مستقر در علم اصول فقه عبارت از تخصیص، حکومت، ورود و تقييد (تقدم خاص بر عام، حاکم بر محکوم، وارد بر مورد و مقید بر مطلق) است که به دلیل عدم کارایی در بحث ما به توضیح آنها نمی‌پردازیم.

۳-۲- تعارض بسیط و مرکب

هرچند در ظاهر در آثار اصولیون و حقوق‌دانان به غیر از تقسیم تعارض به مستقر و غیرمستقر، تقسیم‌بندی دیگری مشاهده نمی‌شود، اما به جهت سهولت در فراگیری و نظام‌مند نمودن مباحث تعارض ادله اثبات دعوا، به‌ویژه ارائه آن در قالب اصطلاحات کوتاه و موجز، می‌توان تعارض را به بسیط و مرکب نیز تقسیم نمود. تعارض بسیط آن است که فقط یک دلیل در مقابل یک دلیل دیگر قرار گیرد؛ اما تعارض مرکب آن است که دو یا چند دلیل در مقابل یک یا چند دلیل دیگر قرار گیرند.^{۱۳} البته باید توجه داشت که در تعارض مرکب نیز ادله متعدد استنادی باید واجد شرایط تحقق تعارض به‌ویژه وحدت موضوع باشند.

۴- تعریف اقرار

برخی در تعریف اقرار گفته‌اند «اقرار عبارت است از ثبوت حق به نفع دیگری و به زیان خویش».^{۱۴} ماده ۲۷۳ قانون اصول محاکمات مدنی در خصوص تعریف اقرار چنین بیان می‌دارد: «اقرار عبارت از اخبار به امری است در محکمه که بقای حق طرف دعوی و یا حالتی را علیه مقرر ثابت سازد». قانون اساسی در ماده ۳۰ چنین مقرر می‌دارد: «اقرار به جرم عبارت است از اعتراف متهم با رضایت کامل و در حال صحت عقل، در حضور محکمه باصلاحیت» و اما ماده ۱۰۰۱ قانون مدنی اقرار را به‌صورت مختصر چنین تعریف می‌نماید: «اقرار عبارت است از اعتراف خصم نسبت به حق غیر، بالای خودش در محکمه». همان‌طور که مشاهده شد تعریفی که از اقرار در قوانین افغانستان صورت گرفته است، فقط شامل اقرار قضایی می‌شود. اگر بخواهیم اقرار را به‌صورت کلی تعریف نماییم، به نحوی که هم اقرار قضایی را شامل شود و هم غیرقضایی را، باید گفت «اقرار عبارت است از اعتراف شخص به حقی، به نفع خود و به ضرر دیگری؛ اعم از اینکه مترتب شدن آثار آن را به ذمه خود قصد کرده باشد و یا نه».^{۱۵} با توجه به این تعریف، برای مقرر شرط نیست که حتماً ترتب آثار اقرار بر ذمه خود را نیز قصد کند؛ یعنی قصد نتیجه زیان‌بار اقرار از ارکان آن نیست؛ زیرا آنچه در اقرار مهم می‌باشد، این است که بدون اجبار و اکراه و از روی

۱۳. رحمان عمروانی، تعارض ادله اثبات دعوا (در امور حقوقی) (تهران: فکرسازان، ۱۳۹۰)، ۳۹.

۱۴. محمد روشن و محمد صادقی، دانشنامه حقوقی خانواده (تهران: جنگل، ۱۳۹۵)، ۱۵۲.

۱۵. عبدالرزاق احمد السنه‌وری، الوسیط فی شرح القانون المدنی الجدید (بیروت: منشورات الحلبي الحقوقیه، ۲۰۱۱)، ۴۷۱.

Shafaq, Abdul Khaliq. "The Nature and Probative Value of Confession and the Resolution of Conflicting Confessions in Afghan Law". Jour. of Legal Res. 24, no. 62 (July 6, 2025), 515-542.

اختیار صادر شده باشد؛ بنابراین ممکن است شخصی در حال دفاع از خود در دادگاه، بدون اینکه قصد اقرار را داشته باشد حرفی بزند که اقرار پنداشته شده و به ضررش تمام گردد.

۵- انواع اقرار

اقرار از جهات مختلف تقسیم‌بندی شده است. اقرار ممکن است قضایی^{۱۶} یا غیرقضایی^{۱۷}، صریح یا ضمنی، قاطع^{۱۸} یا غیرقاطع، کتبی^{۱۹} یا شفاهی^{۲۰} و همچنین ساده^{۲۱}، مقید^{۲۲} و یا موصوف باشد که ما در اینجا از توضیح سایر انواع اقرار خودداری نموده و با توجه به اقتضای موضوع، صرفاً اقرار قضایی، غیرقضایی، صریح و ضمنی را به صورت مختصر توضیح می‌دهیم.

۵-۱- اقرار قضایی و غیرقضایی

هرچند اقرار قضایی در قوانین افغانستان به صورت واضح تعریف نگردیده است، اما با توجه به ماده ۱۰۰۱ قانون مدنی که بیان می‌دارد «اقرار، عبارت است از اعتراف خصم نسبت به حق غیر، بالای خودش در محکمه»، می‌توان گفت که اقرار قضایی عبارت است از اعتراف خصم در دادگاه روی موضوعی که دعوا نسبت به آن جریان دارد.^{۲۳} اقرار غیرقضایی، عبارت از اقراری است که در خارج از دادگاه صورت می‌گیرد؛ اعم از اینکه کتبی و یا شفاهی باشد.

البته باید توجه داشت در صورتی که اقرار غیرقضایی کتبی باشد، ارزش اثباتی آن تابع کتابت آن است. به این معنی که اگر در سند رسمی ثبت شده باشد، ارزش سند رسمی و اگر در سند عادی باشد، ارزش سند عادی را خواهد داشت^{۲۴} و از حیث میزان مقاومت در برابر انکار و تردید نیز تابع همان سند خواهد بود. به این معنی که اگر در سند رسمی باشد فقط ادعای جعل علیه آن شنیده می‌شود و اگر در سند عادی ثبت شده باشد، انکار و تردید نیز می‌تواند موجب مخدوش شدن اعتبار آن گردد.

هرگاه اقرار غیرقضایی شفاهی باشد، اقرارکننده می‌تواند آن را در دادگاه تأیید و یا رد نماید. در صورت

16. Judicial Confession
17. Extrajudicial Confession
18. Conclusive Confession
19. Written Confession
20. Verbal Confession
21. Simple Confession
22. Qualified Confession

۲۳. محمد عالم ظریف، وسایل اثبات در دعای مدنی (کابل: ستره محکمه، ۱۳۶۹)، ۸۹.

۲۴. السنهوری، پیشین، ۴۷۸.

تأیید، باز هم اعتبار اقرار غیرقضایی را دارد؛ زیرا در دادگاه به اصل دعوا اقرار نکرده، بلکه به اقرار شفاهی خویش اقرار نموده است. در نتیجه چنین اقراری، قضایی نیست، بلکه اقرار غیرقضایی است که توسط اقرار قضایی به اثبات رسیده و از حیث قدرت اثباتی، قدرت اثباتی اقرار غیرقضایی را خواهد داشت؛^{۲۵} بنابراین چنانچه اقرارکننده، اقرار غیرقضایی خود را انکار نماید، مدعی اقرار باید آن را به اثبات رساند و اثبات آن هم تابع قواعد عمومی اثبات است.

نکته مهم و قابل دقت در اقرار غیرقضایی این است که قاضی در ارزش‌گذاری ارزش اثباتی آن اختیار زیادی دارد. در این مقاله هرگاه از اقرار به صورت مطلق ذکری به میان آید، مراد اقرار قضایی است.

۵-۲- اقرار صریح و ضمنی

اقرار صریح^{۲۶} عبارت از اقراری است که به صراحت دلالت بر وجود حقی برای مقررله و به ضرر مقرر نماید.^{۲۷} به عبارت دیگر اقراری است که آشکارا و بدون شک و تردید و با عبارت خالی از ابهام ادا شود.^{۲۸} مانند اینکه فروشنده کالایی به صراحت اقرار کند که همه ثمن معامله را دریافت کرده است. چنین اقراری اگر در دادگاه صورت گیرد قاطع دعوا است (مواد ۱۰۰۸ ق.م.و ۲۷۹ ق.ا.م.م).

اقرار ضمنی^{۲۹} اقراری است که از مجموع الفاظ، عبارات و کلمات استفاده شده توسط شخصی، وجود حقی به نفع دیگری و به زیان وی استنباط شود؛ به عبارت دیگر گفتار و یا رفتار شخص به گونه‌ای باشد که با پذیرش امری ملازمه داشته باشند؛ مانند اینکه شخصی در نامه دوستانه‌ای از تأخیر در پرداخت بدهی‌اش اظهار شرمندگی نماید و یا وقتی که خواننده دعوا در دفاعیه‌اش می‌نویسد که خواهان طلبش را دریافت کرده، همچنین به وجود دین نیز اقرار نموده است؛ زیرا به طور منطقی زمانی سخن از تأخیر در پرداخت بدهی و یا دریافت طلب معنی پیدا می‌کند که بدهی و طلبی وجود داشته باشد. همچنین هرگاه مدیون در پاسخ به ادعای خواهان به اسباب سقوط دین مانند ابرا و تهاتر استناد نماید، در واقع به طور ضمنی وجود دین را پذیرفته است؛ زیرا بدون وجود دین، ابرا و تهاتر معنی پیدا نمی‌کند.

تقسیم اقرار به صریح و ضمنی به صورت واضح در قوانین مشاهده نمی‌شود، اما این امر اشکالی در تقسیم‌بندی وارد نمی‌کند؛ زیرا تقسیم اقرار به این دو نوع، قبل از آنکه مربوط به مباحث حقوقی و حوزه

۲۵. همان، ۴۷۷.

26. Explicit confession

۲۷. بهرام بهرامی، *بایسته‌های ادله اثبات دعوا* (تهران: نگاه بینه، ۱۳۸۷)، ۴۷.

۲۸. سید جلال‌الدین، مدنی، *ادله اثبات دعوی* (تهران: پایدار، ۱۳۷۹)، ۸۰.

29. Tacit Confession; Implied Confession

قانونگذاری باشد، یک موضوع زبان‌شناختی و منطقی و مربوط به رابطه الفاظ و دلالت آنها بر معانی بوده که از جمله موضوعات اولیه و اساسی در زبان‌شناسی و منطق است و در کتاب‌های اصولی نیز در مباحث اللفظ به‌طور گسترده‌ای مورد بررسی قرار گرفته است؛ بنابراین تقسیم اقرار به صریح و ضمنی یک تقسیم عقلایی، عرفی و زبان‌شناختی است؛ اما سؤالی که در این خصوص مطرح می‌گردد این است که آیا اقرار ضمنی دارای همان آثار اقرار صریح است و یا آثار و احکام متفاوت از آن دارد؟

در پاسخ به سؤال فوق به نظر می‌رسد که از «اطلاق» مواد ۱۰۱ و ۱۰۸ قانون مدنی، مواد ۲۷۳ و ۲۷۹ قانون اصول محاکمات مدنی و ماده ۲۰۰ قانون اصول محاکمات تجارتي چنین استنباط می‌گردد که اقرار ضمنی دارای همان آثار و احکام اقرار صریح است. اعلام اراده در اقرار محدود به لفظ نیست و هر وسیله‌ای که عرفاً حکایت از اخبار به حقی به ضرر خود و به نفع غیر نماید، مفید اقرار خواهد بود؛^{۳۰} بنابراین می‌توان چنین نتیجه گرفت که میان این دو نوع اقرار تفاوتی از حیث آثار و میزان اعتبار وجود ندارد و همین که بتوان از سخن مقرر پی به منظور او برد، کافی است و لازم نیست که سخن وی به صراحت دلالت بر منظور وی نماید. هریک از اقرار صریح و ضمنی می‌تواند کتبی، شفاهی، در دادگاه و خارج از دادگاه باشد.

۶- ارکان اقرار

مراد از ارکان، همان پایه‌های اصلی اقرار است که وجود اقرار بر آنها استوار می‌باشد، به نحوی که بدون آن اصلاً اقراری شکل نمی‌گیرد.^{۳۱} ارکان اقرار عبارت‌اند از: مقرر، مقررله، مقربه، اعتراف به حق، به نفع غیر و به ضرر خود و در دادگاه بودن اقرار.

۷- شرایط صحت اقرار

منظور از شرایط صحت اقرار اموری‌اند که وجود آنها باعث می‌گردد تا اقرار مورد قبول قاضی قرار گیرد؛ اما اگر آن امور نباشند، اقرار وجود دارد، ولی نزد قاضی فاقد اعتبار است.^{۳۲} در ذیل فقط به ذکر نام هر یک از شرایط مقرر، مقررله و مقربه اکتفا می‌نماییم.

۳۰. محمد حسن نجفی، جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۳۵ (تهران: المطبعه الاسلامیه، ۱۳۹۸)، ۵؛ سید حسن

موسوی بجنوردی، القواعد الفقیه، ج ۳ (قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۱۴)، ۸۰.

۳۱. عبدالحسین رسولی، دلایل اثبات در حقوق افغانستان (کابل: فرهنگ، ۱۳۹۳)، ۲۶۲.

۳۲. عبدالمطلب ایهاب، ادله الاثبات و اوجه بطلانها (قااهره: المركز القومي للاصدارات القانونیه، ۲۰۰۹)، ۹۱.

- ۱- شرایط مقرر عبارت‌اند از: ۱- بلوغ^{۳۳}؛ ۲- عقل؛ ۳- رشد^{۳۴}؛ ۴- قصد^{۳۵}؛ ۵- اختیار^{۳۶}؛ و ۶- ظاهر حال مکذب مقرر نباشد (۱۰۰۵ ق.م).
- ۲- شرایط مقررله: منظور از مقررله کسی است که به نفع او اقرار می‌شود و شرایط آن عبارت‌اند از: ۱- مقررله باید موجود باشد^{۳۷}؛ ۲- مقررله باید معلوم باشد (ماده ۱۵۷۸ مجله الاحکام).
- ۳- شرایط مقربله: مقربله (موضوع اقرار)، عبارت از حقی است که مقرر، از وجود آن به ضرر خود و به نفع غیر خبر می‌دهد^{۳۸} و شرایط صحت آن عبارت‌اند از: ۱- ممکن بودن (بند ۳ ماده ۱۷۶ ق.ا.ش.ا.ت)؛ ۲- عدم مخالفت با قواعد آمره و نظم عمومی^{۳۹}.

۸- ماهیت اقرار

ماهیت انواع اقرار به شرح زیر است؛

۸-۱- ماهیت اقرار قضایی

در خصوص اینکه اقرار اماره است و یا دلیل به معنی خاص، برخی آن را دلیل به معنی خاص می‌دانند. طرفداران این دیدگاه بر این باورند که اقرار دلیل واقعی و کاشف از واقع است؛ زیرا هیچ عاقلی ادعایی را که به زیان اوست، بی‌جهت نمی‌پذیرد؛ بنابراین هرگاه کسی از وجود حقی به زیان خود و به نفع دیگری خبر دهد، در حقیقت پرده از واقع برمی‌دارد و به همین دلیل است که مفاد اقرار بر قاضی تحمیل شده و او را از جستجوی دلیل دیگر بی‌نیاز می‌نماید.^{۴۰} اما برخی دیگر از جمله آقای کاتوزیان آن را اماره دانسته

۳۳. بنابراین اقرار صغیر ممیز صحیح نیست؛ اما اقرار صغیر ممیز در اموری که برایش اجازه داده شده است، صحیح خواهد بود (بند ۲ ماده ۱۰۰۳ ق.م).

۳۴. اقرار سفیه و اشخاص مبتلا به غفلت کاری که حکم حجر آنها صادر شده باشد، در امور مالی اعتبار ندارد (ماده ۵۴۶ ق.م).
۳۵. منظور از قصد اقرار، قصد داشتن در گفتار است و لو اینکه قصد اقرار را نداشته باشد. همین که اثبات گردد که اقرارکننده مست، بی‌هوش یا خواب نبوده و یا قصد شوخی را نداشته، بلکه با قصد خبر داده، اقرار او معتبر است، هرچند که قصد اقرار را نداشته باشد.

۳۶. اقرار در اثر اکراه و اجبار صحیح نیست.

۳۷. جنین نیز می‌تواند مقررله قرار گیرد، به شرط که زنده متولد گردد (ماده ۵ قانون احوال شخصیه اهل تشیع).

۳۸. بهرامی، پیشین، ۴۲.

۳۹. در حقوق افغانستان، معلوم و معین بودن موضوع اقرار شرط نیست. ماده ۱۰۰۴ قانون مدنی در این مورد بیان می‌دارد: «اقرار به مجهول صحیح است، مگر در عقود که جهالت مانع صحت آن باشد» و ماده ۱۵۷۹ مجله الاحکام العدلیه.

۴۰. سید حسن امامی، حقوق مدنی (تهران: کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۹۴)، ۲۵.

و برای توجیه دیدگاه خویش چنین استدلال می‌نماید:

۱- اینکه برخی اقرار را کاشف از واقع می‌داند، پایه محکمی ندارد؛ زیرا بسیاری از اقرارها به دلیل اکراه، اشتباه، شکنجه و یا محاسبات غلط و تقلب‌آمیز مقرر، مخالف واقع است. بدین جهت حداکثر چیزی که می‌توان گفت این است که اخبار به حق، به سود غیر و به زیان خود، اماره بر درستی اقرار است و به همین جهت، اعتبار اقرار تا زمانی است که کذب آن اثبات نگردد (ماده ۱۰۰۸ ق.م).

۲- اگر اقرار دلیل اصابت به‌واقع باشد و به گونه مستقیم آن را ثابت نماید، پس چرا با رد مقررله از درجه اعتبار ساقط می‌گردد؟ (ماده ۱۰۰۲ ق.م). آیا اقرار مقررله، به‌خودی‌خود کذب اقرار را ثابت می‌سازد؟ و اگر چنین باشد، پس چرا اقرار درباره مقرر مؤثر باشد؛ اما نسبت به مقررله خنثی؟ بنابراین قانون اقرار تکذیب‌نشده را اماره اصابت به‌واقع دانسته و مقرر را ملزم به آن می‌داند.^{۴۱} اما به نظر می‌رسد که دلیل به معنی خاص بودن اقرار بر اماره بودن آن رجحان دارد. ممکن است برخی از اقرارها به دلیل اکراه و شکنجه مخالف واقع باشند و بتوان کذب بودن آنها را نیز اثبات نمود؛ اما این امر سبب نمی‌شود که اقرار را در زمره امارات بدانیم؛ زیرا در صورتی که اقرار تحت شرایط فوق صورت گرفته باشد، معلوم می‌شود که اقرار وجود داشته اما این اقرار صحیح و جامع شرایط نبوده است. در خصوص اسناد نیز همین وضعیت صادق است. امکان اثبات جعلی بودن اسناد باعث نمی‌گردد که آنها را در زمره امارات بدانیم؛ بنابراین امکان مخالفت اقرار با واقع و همچنین امکان اثبات کذب آن را نمی‌توان دلیلی بر اماره بودن اقرار دانست.^{۴۲} افزون بر این در قانون مدنی، قانون اصول محاکمات مدنی و قانون اصول محاکمات تجارتی، اقرار جدای از اماره، به‌عنوان یک دلیل مستقل در نظر گرفته شده است که این امر متفاوت بودن اقرار از امارات را تقویت می‌نماید. در نتیجه می‌توان گفت که اقرار ماهیتاً اماره نیست، بلکه دلیل به معنی خاص است.

۸-۲- ماهیت اقرار غیرقضایی

از آنجایی که اقرار غیرقضایی می‌تواند شفاهی و یا کتبی باشد، لذا ماهیت هر یک را به‌صورت جداگانه مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۸-۲-۱- ماهیت اقرار غیرقضایی شفاهی

۴۱. ناصر کاتوزیان، اثبات و دلیل اثبات (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۵)، ۲۵۳.

۴۲. رحمان عمروانی، تعارض ادله اثبات دعوا (در امور حقوقی) (تهران: فکرسازان، ۱۳۹۰)، ۵۸.

اقرار غیرقضایی شفاهی، مانند اینکه شخصی هنگام صحبت با دیگران و در خارج از دادگاه به امری اقرار نماید. اقرار را با هر دلیلی می‌توان اثبات نمود؛ اما از آنجایی که اغلب اثبات اقرار غیرقضایی شفاهی از طریق شهادت شهود صورت می‌گیرد که از آن به شهادت بر اقرار تعبیر می‌شود، لذا سؤالی که در این خصوص مطرح می‌گردد این است که نتایج حاصل از شهادت بر اقرار، اقرار تلقی می‌گردد و یا شهادت؟ اگر آن را اقرار بدانیم، باید ارزش اثباتی اقرار و چنانچه شهادت بدانیم باید ارزش اثباتی شهادت را بر آن بار نماییم.

ممکن است چنین پنداشته شود، از آنجایی که در شهادت بر اقرار، شهادت نقش فعال دارد، لذا چنین دلیلی را باید در زمره شهادت محسوب نموده و آثار و ارزش اثباتی شهادت را بر آن بار نماییم؛ اما اکثر حقوق‌دانان معتقدند که اقرار ماهیت واحد دارد؛ یعنی تمام کسانی که اقرار را دلیل یا اماره اصابت به‌واقع می‌دانند، در این مسئله اتفاق نظر دارند که مبنای اعتبار و هدف اساسی اقرار در هر کجایی که واقع گردد یکی است^{۴۳} و وقوع اقرار در خارج از دادگاه و اثبات آن از طریق شهادت شهود، باعث تغییر ماهیت و تبدیل آن به دلیل دیگر نخواهد شد؛ بنابراین اقرار غیرقضایی شفاهی نیز اقرار خواهد بود.

۸-۲-۲- ماهیت اقرار غیرقضایی کتبی

مهم‌ترین پرسشی که در خصوص اقرار غیرقضایی کتبی مطرح می‌شود، این است که اقرار کتبی با سند چه تفاوت دارد؟ پاسخ دادن به این پرسش، افزون بر جنبه نظری، فایده عملی نیز دارد؛ زیرا اگر آن را سند بدانیم، ارزش اثباتی سند و اگر اقرار بدانیم، ارزش اثباتی اقرار بر آن بار خواهد شد.

به نظر می‌رسد که نگرانی از اختلاط سند و اقرار بیهوده است؛ زیرا سند از مقوله انشا و اقرار از مقوله اخبار است و باید بین اخبار و انشا تفاوت گذاشت. انشا به معنی ایجاد و اخبار به معنی خبر دادن از حقی است که قبل از آن به سبب دیگری ایجاد شده است و نقطه مشترک این دو مفهوم، یعنی اعلام ارادی، نباید سبب اختلاط دو مفهوم اخبار و انشا گردد.^{۴۴} یک نوشته ممکن است ماهیت اقرار، سند و یا هر دو را داشته باشد. به‌طور مثال هرگاه طرفین در یک نوشته، اراده خود مبنی بر ایجاب و قبول و یا ابرا را اظهار نمایند، چنین نوشته‌ای در واقع، در مقام اعلام «انشا» یک عمل حقوقی است و باید آن را سند دانسته و آثار و ارزش اثباتی سند را بر آن بار نماییم؛ اما هرگاه نوشته در مقام اخبار از تحقق یک عمل یا واقعه حقوقی در زمان گذشته باشد، باید آن را اقرار کتبی بدانیم. به‌طور مثال هرگاه شخصی در نوشته‌ای اظهار

۴۳. کاتوزیان، پیشین، ۲۶۲.

۴۴. همان، ۱۹۶.

نماید که مبلغ ده هزار افغانی به دیگری بدهکار است، این نوشته ماهیت اقرار کتبی را خواهد داشت؛ زیرا هیچ اعلام اراده‌ای حاکی از انشا در آن وجود ندارد، بلکه صرفاً اخبار از بدهکاری است. در برخی موارد نیز ممکن است نوشته واحدی، بخشی از آن ماهیت سند و بخش دیگر ماهیت اقرار را داشته باشد؛ مانند نوشته‌ای که حاکی از بیع بوده و در ضمن، به وصول ثمن قرارداد نیز خبر داده شده باشد. در نتیجه می‌توان گفت که سند عادی را نمی‌توان به جای اقرار ارائه داد.^{۴۵}

۹- قدرت اثباتی اقرار

منظور از قدرت اثباتی (توان اثباتی) اقرار، امور قابل اثبات توسط این دلیل است. اصولاً اقرار قدرت اثبات هر امر حقوقی را دارد، مگر اینکه به حکم قانون دلیل دیگری برای اثبات آن در نظر گرفته شده باشد. به‌طور مثال در مواردی که قانونگذار تنظیم سند رسمی را ضروری دانسته، اقرار فاقد قدرت اثباتی است؛ اما به استناد اقرار یا سایر ادله، می‌توان الزام طرف مقابل به تنظیم سند رسمی را درخواست نمود و از این طریق به خواسته خویش رسید.^{۴۶}

۱۰- ارزش اثباتی اقرار

ارزش اثباتی در مفهوم خاص خود به معنی میزان تأثیر قانونی یک دلیل در ایجاد اطمینان برای قاضی مبنی بر صحت ادعای کسی است که به آن استناد می‌نماید؛ به عبارت دیگر میزان نقش یک دلیل در راستای اقناع وجدان قاضی و ایجاد اطمینان برای وی را ارزش اثباتی آن دلیل گویند. در ذیل، ارزش اثباتی هر یک از انواع اقرار به‌صورت جداگانه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۱۰- ارزش اثباتی اقرار ساده (بسیط)

اقرار ساده عبارت از اقراری است که در آن مقرر ادعای خوانده را به‌صورت کامل و همان‌گونه که ادعا شده است، می‌پذیرد.^{۴۷} به عبارت دیگر تصدیق حق خواهان است به همان نحوی که ادعا نموده است.^{۴۸} مانند اینکه خواهان ادعای ۵۰ هزار افغانی طلب از خوانده را دارد و خوانده نیز همان مبلغ را اقرار نماید. با توجه به ماده ۱۰۰۸ قانون مدنی که مقرر می‌دارد «مقرر به اقرار خود ملزم می‌باشد» و همچنین

۴۵. عمروانی، پیشین، ۴۱.

۴۶. همان، ۴۲.

۴۷. حسین المؤمن المحامی، نظریه الاثبات، القواعد العامه و الاقرار و اليمين (بغداد: بی‌نا، ۲۰۱۶)، ۳۹۸.

۴۸. السنهوری، پیشین، ۵۰۴.

ماده ۱۰۰۹ قانون مدنی و ماده ۲۷۷ قانون اصول محاکمات مدنی که رجوع از اقرار را فاقد اعتبار می‌داند و نیز ماده ۲۷۹ این قانون که تصریح می‌کند «هرگاه مدعی علیه نزد محکمه به ادعای مدعی اقرار کند، محکوم علیه شناخته می‌شود»، می‌توان چنین نتیجه گرفت که اقرار از دلایلی است که ارزش اثباتی آن به حکم قانون بر قاضی تحمیل شده است؛ یعنی هرگاه خواننده به ادعای خواهان اقرار نماید، قاضی دادگاه مکلف است که مطابق آن عمل کند و نمی‌تواند به استناد اینکه اقرار، وی را قانع نساخته است از عمل به آن خودداری نماید.

البته باید توجه داشت که قاضی این صلاحیت را دارد که شرایط صحت اقرار را بررسی نماید؛ اما پس از احراز شرایط صحت آن، مکلف است که مطابق مفاد اقرار حکم نموده و در این خصوص، ارزیابی قاضی و اقتناع وجدان وی تأثیری ندارد.

۱۰-۲- ارزش اثباتی اقرار مقید (موصوف)

اقرار مقید به اقراری گفته می‌شود که «مقر امر مورد ادعای مدعی را بپذیرد؛ اما آن را مقید به قیدی یا موصوف به وصفی نماید».^{۴۹} به طور مثال خواهان ادعا دارد که مبلغ ۵۰ هزار افغانی به خواننده قرض داده است. خواننده نیز نفس قرض گرفتن را تأیید می‌کند، اما می‌گوید که این قرض برای مدت ۸ ماه بوده و هنوز زمان سررسیدش فرانسیده است.

حال سؤالی که مطرح می‌گردد این است که اقرار مقیدی که از سوی خواننده صورت گرفته است، چه کمکی به خواهان می‌کند و ارزش اثباتی آن به چه میزان است؟ در پاسخ به این پرسش باید گفت: بر مبنای ماده ۱۰۱۱ قانون مدنی، اقرار قابل تجزیه نیست؛ یعنی مقررله نمی‌تواند آن بخشی از اقرار را که به نفع اوست، قبول و بخشی که به ضرر اوست رد نماید، بلکه مقررله یا باید آنچه را که اقرار شده به صورت یکجا بپذیرد و یا اینکه همه آن را رد نموده و با استناد به ادله دیگر، ادعای خود را اثبات نماید؛ بنابراین اقرار مقید در صورتی دارای ارزش اثباتی است که از طرف مقررله جمعاً و با تمام اوصاف و قیود آن مورد پذیرش قرار گیرد.

۱۰-۳- ارزش اثباتی اقرار مرکب

اقرار مرکب به اقراری گفته می‌شود که اقرارکننده ادعای طرف را همان گونه که هست می‌پذیرد، اما به دنبال آن مطلبی را بیان می‌دارد که به نفع خودش و به زیان طرف است؛ یعنی در واقع مرکب از دو قسمت

۴۹. عبدالله شمس، آیین دادرسی مدنی (دوره پیشرفته) (تهران: دراک، ۱۳۹۵)، ۲۹۶.

است، به نحوی که قسمت اول اقرار است و قسمت دوم یک نوع ادعایی است که علیه مقرله مطرح می‌گردد.^{۵۰} برخی، اقرار مرکب را به اقرار مرکب مرتبط و غیرمرتبط و همچنین لفظی و معنوی تقسیم نموده‌اند^{۵۱} که با توجه به اقتضای موضوع، تنها به اقرار مرکب مرتبط و غیرمرتبط به صورت مختصر اشاره می‌نماییم.

۱- اقرار مرکب مرتبط: اقرار مرکبی است که اجزای آن در وجود با یکدیگر مرتبط باشند، به گونه‌ای که اگر جزء اول نمی‌بود، جزء دوم هم به وجود نمی‌آمد.^{۵۲} به طور مثال هرگاه خواهان مدعی دادن ده هزار افغانی قرض به خوانده باشد و خوانده نیز بگوید که من ده هزار افغانی قرض گرفته‌ام اما آن را پرداخت کرده‌ام. در این مثال، تحقق پرداخت دین ناشی از قرض، متفرع بر اخذ آن است؛ زیرا تا قرضی دریافت نشده باشد، پرداخت صورت نمی‌گیرد.

۲- اقرار مرکب غیرمرتبط: به اقراری گفته می‌شود که اجزای آن با یکدیگر تلازم در وجود ندارند؛ به عبارت دیگر دو جزء اقرار با هم ارتباطی ندارند؛ مانند اینکه خواهان ادعا نماید که مبلغ بیست هزار افغانی از خوانده طلبکار است و خوانده هم به میزان این مبلغ به بدهکار بودنش اقرار نماید اما می‌گوید که چون به همین میزان از مقرله طلب داشته، لذا بدهی وی بر اثر تهاثر ساقط شده است. در مورد تجزیه اقرار مرکب، ماده ۱۰۱۱ قانون مدنی چنین مقرر می‌دارد: «اقرار تجزیه را نمی‌پذیرد، مگر اینکه بر وقایع متعدد غیرمرتبط نسبت شده که وجود یکی از وقایع، مستلزم وجود وقایع دیگر نباشد». با توجه به منطوق این ماده، اقرار مرکب غیرمرتبط قابل تجزیه است؛ یعنی مقرله می‌تواند آنچه را که به نفعش است بپذیرد و آنچه به ضررش است نه؛ اما با توجه به مفهوم مخالف این ماده، اقرار مرکب مرتبط، قابل تجزیه نیست؛ یعنی مقرله نمی‌تواند آنچه را که به نفعش است بپذیرد و آنچه را که به ضررش است نپذیرد، بلکه یا باید کلاً بپذیرد و یا کلاً رد نماید. هرگاه مقرله اقرار را کلاً رد نماید، در این صورت اقرار «کأن لم یکن» تلقی شده و هریک از طرفین باید ادعای خود را اثبات نماید.^{۵۳} با توجه به آنچه بیان شد در خصوص ارزش اثباتی اقرار مرکب می‌توان گفت که دادگاه نیز نمی‌تواند اقرار مرکب مرتبط را تجزیه نماید؛ یعنی یک جزء چنین اقراری را بپذیرد و جزء دیگر را نپذیرفته و خواهان ارائه دلیل گردد؛ اما اقرار مرکب غیرمرتبط، همان‌طوری که گفتیم قابل تجزیه بوده، دادگاه می‌تواند نسبت به آنچه از ناحیه‌ای مقر به نفع

۵۰. مدنی، پیشین، ۸۵.

۵۱. مهدی شهیدی، «اقرار غیر مجرد»، حقوقی دادگستری، ۵۵، ۱(۱۳۷۰)، ۴۰-۵۶.

۵۲. سیدمصطفی محقق داماد، قواعد فقه (۳) بخش قضایی (تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۹۲)، ۱۵۶.

۵۳. السنهوری، پیشین، ۷.

مقرله اقرار شده است را بپذیرد و بر مبنای آن رأی صادر نماید؛ بنابراین در اقرار مرکب مرتبط، چنانچه مقرله اقرار را کلاً بپذیرد و یا در اقرار مرکب غیرمرتبط، در آنچه به نفع مقر اقرار شده، قاضی مکلف است که بر مبنای آن حکم صادر نماید و نمی‌تواند با استناد به اینکه چنین اقراری او را قانع نساخته است، دلیل دیگری را مطالبه نماید؛ زیرا اقرار از جمله دلایلی است که ارزش اثباتی آن به حکم قانون بر دادرس تحمیل شده است.

۱۰-۴- ارزش اثباتی اقرار قضایی و غیرقضایی

در خصوص ارزش اثباتی اقرار قضایی باید گفت اقرار قضایی از جمله ادله قانونی بوده و ارزش اثباتی آن به حکم قانون بر دادرس تحمیل می‌گردد؛ یعنی در این خصوص، قانونگذار ارزیابی اقرار قضایی را از تحت مدیریت قضات خارج ساخته و آن را تحت مدیریت خود درآورده است و قضات را مکلف نموده تا به مفاد اقرار ترتیب اثر دهند؛ بنابراین هرگاه اقراری که واجد شرایط صحت باشد صورت گیرد، قاضی دادگاه مکلف است که به مفاد اقرار ترتیب اثر داده و بر مبنای آن حکم صادر نماید. در این صورت مقرله از اثبات ادعای خویش معاف شده و قاضی نیز نمی‌تواند به بهانه اینکه اقرار صورت گرفته، وجدان او را قانع نساخته است از مقرله بخواهد که ادله دیگری ارائه دهد.^{۵۴}

اقرار مقر را ملزم به مفاد آن می‌نماید و جز با اثبات خلاف آن فاقد اثر نمی‌شود. زمانی که مقر اخبار از وجود حق و یا نفی حق به زبان خویش می‌دهد، در واقع وجود چنین حقی را علیه خویش ثابت شده می‌داند و خود را ملزم به آن می‌کند. قانونگذار نیز هنگام اعتبار اقرار، این الزام مقر را تنفیذ نموده و حکم به استقرار آن کرده است. معیار پذیرش و نفوذ اقرار نزد قانونگذار، الزام انسان عاقل است به چیزی که بر خویش تحمیل نموده و خود را ملزم به آن کرده است.^{۵۵}

در خصوص ارزش اثباتی غیرقضایی باید گفت ارزش اثباتی اقرار غیرقضایی در حیطه ارزیابی قاضی قرار داشته و او در این خصوص اختیاری زیادی دارد؛^{۵۶} زیرا در اقرار قضایی، فرض بر این است که اقرار تحت اشراف قاضی صورت می‌گیرد و او می‌داند که چنین اقراری، عاری از هرگونه عیب و فساد صورت

۵۴. المؤمن المحامی، پیشین، ۳۵۱؛ رشید عوده، «حجیه الاقرار فی الشریعه و القانون» (رساله الماجستير، جامعه النجاة الوطنیه، ۲۰۰۳).

۵۵. محمدباقر، صدر، بحوث فی العروه الوثقی، جلد ۲ (مجمع الشهد آیة الله الصدر العمی، ۱۴۰۸)، ۱۰۴.

۵۶. السنهوری، پیشین، ۴۷۸؛ حوریه بریخ و باله کنزه، «سلطه القاضی فی تقدیر ادله الاثبات فی المواد المدنیه» (رساله الماجستير، جامعه عبدالرحمان میره، ۲۰۱۶).

گرفته است؛ اما در اقرار غیرقضایی چنین فرضی وجود ندارد و این احتمال قابل تصور است که اقرار در حالت مستی، جنون ادواری و یا در اثر اکراه و شکنجه صورت گرفته باشد. لذا چنین اقراری را نمی‌توان بر دادرس تحمیل نمود؛^{۵۷} بنابراین منطقی خواهد بود که در ارزیابی اقرار غیرقضایی، اختیاری بیشتری به قاضی داد تا بتواند چنین اقراری را کلاً و یا جزء از آن را بپذیرد و یا اینکه کاملاً رد نماید.

البته برخی دیگر بر این نظرند، زمانی که برای قاضی، ادله «مُثَبِّت» اقرار غیرقضایی و همچنین شرایط صحت خود اقرار اثبات گردد، وی ملزم است که به مفاد آن ترتیب اثر دهد. دیگر اختیاری در ارزیابی آن ندارد و نمی‌تواند به بهانه اینکه چنین اقراری او را قانع نساخته است، از طرف مقابل بخواهد که ادله دیگر ارائه نماید؛ زیرا بررسی و ارزیابی شرایط ادله مثبت اقرار غیرقضایی، امر جدایی از ارزیابی خود اقرار است و صرف داشتن اختیار بررسی شرایط صحت ادله مثبت اقرار، سبب نمی‌شود که خود اقرار را قابل ارزیابی توسط قاضی دانسته و آن را در زمره ادله اقماعی قرار دهیم؛ بنابراین اقرار قضایی و غیرقضایی، هر دو در زمره ادله قانونی قرار دارد و پس از احراز شرایط صحت آن توسط قاضی، وی مکلف است که بر مبنای آن حکم صادر نماید.^{۵۸}

در پایان، نکته قابل یادآوری اینکه ممکن است برخی به استناد ماده ۱۰۰۱ قانون مدنی که بیان می‌دارد «اقرار، عبارت است از اعتراف خصم نسبت به حق غیر، بالای خودش در محکمه»، اقرار غیرقضایی (خارج از دادگاه) را اصلاً اقرار ندانند؛ زیرا بر اساس این ماده، به اقراری اقرار «مصطلح» گفته می‌شود که در دادگاه باشد. اقرار در خارج از دادگاه اصلاً اقرار نیست تا ما از قدرت و ارزش اثباتی آن سخن بگوییم.

به نظر می‌رسد که در پاسخ به ایراد فوق می‌توان این‌گونه استدلال کرد که قید حضور در محکمه (دادگاه) در ماده فوق، از باب مصداق غالب و بارز اقرار است؛ یعنی از آنجایی که اقرار اغلب در زمان دعوا و در دادگاه صورت می‌گیرد، لذا قانونگذار نیز قید حضور در محکمه را بیشتر برجسته کرده است، نه اینکه اقرار خارج از دادگاه اصلاً اقرار محسوب نگردد و هیچ‌گونه ارزش اثباتی نیز نداشته باشد؛ بنابراین اقرار در خارج از دادگاه با توجه مواردی که در فوق گفتیم، نوعی از اقرار است؛ اما ممکن است از ارزش اثباتی کمتری نسبت به اقرار در دادگاه برخوردار باشد. ارائه اقرار لزوماً با حضور در دادگاه نیست که عدم حضور مقرر نافی اقرار باشد.

۵۷. کاتوزیان، پیشین، ۲۴۳.

۵۸. عمروانی، پیشین، ۶۸.

۱۱- تعارض دو یا چند اقرار با یکدیگر

در خصوص اینکه آیا امکان تحقق تعارض دو یا چند اقرار با یکدیگر وجود دارد و یا نه، مسئله را در دو فرض تعارض اقرار خواهان با اقرار خوانده و تعارض اقرارهای دو یا چند خوانده به صورت جداگانه مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۱-۱۱- تعارض اقرار خواهان با اقرار خوانده

گاهی ممکن است تصور گردد که بین اقرار خواهان و خوانده نیز تعارض محقق می‌گردد، اما با توجه به بررسی‌های انجام‌شده به نظر می‌رسد که چنین تصویری درست نخواهد بود؛ زیرا در چنین مواردی موضوع اقرار خوانده و خواهان متفاوت می‌گردد (دعوا معکوس می‌شود)؛ مانند اینکه شخص «الف» در ابتدا ادعا نماید که مبلغ صد هزار افغانی از شخص «ب» طلبکار است. شخص «ب» نیز به بدهکاری خود به میزان همان مبلغ اقرار نماید اما مدعی پرداخت آن شود. در مقابل، شخص «الف» نیز بر خلاف ادعای قبلی‌اش، قول شخص «ب» را تأیید و به دریافت طلب خویش اقرار نماید. در این مثال مشاهده می‌شود که موضوع اقرار شخص ب (خوانده)، پذیرفتن دین و موضوع اقرار شخص الف (خواهان)، پذیرفتن دریافت طلبش است. در نتیجه به دلیل فقدان سومین شرط تحقق تعارض (وحدت موضوع)، تعارض محقق نمی‌گردد.

۲-۱۱- تعارض اقرارهای دو یا چند خوانده

هرگاه در دعوایی، دو یا چند خوانده وجود داشته باشد و هرکدام از آنها در مقابل ادعای واحدی خواهان، اقرار به ضرر خود نماید. به طور مثال شخصی علیه دو نفر مبنی بر تخریب ملکش اقامه دعوا نموده و خواهان پرداخت خسارت است اما هریک از دو نفر خوانده، اقرار به تخریب ملک به نحو «انحصاری» نماید که در این صورت تعارض بین اقرار دو خوانده به وجود می‌آید. در خصوص حل چنین تعارضی، برخی قائل به تساقط گردیده و ضمن بیان مثالی چنین می‌نگارند: «زید فقط یک درهم دارد که به سرقت رفته است. دو نفر درباره سرقت آن یک درهم اقرار می‌کنند که سارق درهم هستند. این دو دلیل (دو اقرار) بر اثر تعارض با یکدیگر ساقط می‌شوند».^{۵۹} اما نکته قابل توجه در این مثال این است که این مثال در حیطه امور کیفری قرار دارد و در امور کیفری قائل شدن به تساقط دو اقرار متعارض شاید مطابق قاعده

۵۹. محمدجعفر جعفری لنگرودی، دائرةالمعارف علوم اسلامی قضایی (تهران: گنج دانش، ۱۳۸۱)، ۲۳۳.

باشد، اما به نظر می‌رسد که در امور مدنی قائل شدن به تساقط باعث نادیده گرفتن و ضایع شدن حق خواهان خواهد شد و در نتیجه باید در جستجوی راهکار دیگری بود.

به موجب ماده ۱۰۰۸ قانون مدنی، مقر به اقرار خود ملزم است، مگر اینکه کذب آن اثبات گردد. به موجب ماده ۲۷۹ قانون اصول محاکمات مدنی، هرگاه خوانده دعوا در دادگاه به ادعای خواهان اقرار نماید، محکوم علیه شناخته می‌شود. در تعارض اقرار دو خوانده و مثالی که برای آن ذکر نمودیم نیز فرض بر این است که هنوز کذب آن به اثبات نرسیده است، در نتیجه هر دو اقرار معتبر بوده و هردو ملزم به اقرار خود هستند. از طرفی هم خواهان نمی‌تواند بیش از میزان حق واقعی خود دارا شود؛ بنابراین برخی برای رفع مشکل، راه حل «قرعه» و تحمل نصف مسئولیت را برای هر یک از اقرارکنندگان ارائه داده‌اند.^{۶۰} اما به نظر می‌رسد از آنجایی که در «ما نحن فیه»، راه حل تقسیم مساوی مسئولیت وجود دارد، لذا قاعده قرعه نمی‌تواند جریان داشته باشد؛ زیرا همان طوری که گفته‌اند «القرعه لکل امر مشکل»؛ یعنی مجرای جریان قاعده قرعه جایی است که مشکل و یا مجهولی وجود داشته باشد. پس تا زمانی که راه حل دیگری وجود داشته باشد و بتوان حقیقت را از راه دیگری به دست آورد، نوبت به جریان قاعده قرعه نمی‌رسد.^{۶۱} علاوه بر این، برخی قاعده قرعه را در شبهات حکمیة اصلاً قابل اعمال نمی‌دانند؛^{۶۲} بنابراین به نظر می‌رسد که راهکار تقسیم مساوی مسئولیت، موجه‌تر خواهد بود؛ یعنی هر یک از اقرارکنندگان به پرداخت نصف خسارت وارده محکوم گردد.

نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده در پاسخ به سؤالات مطرح‌شده در ابتدای مقاله نتایج ذیل به دست آمد:

- ۱- اقرار از حیث ماهیت، دلیل به معنی خاص است.
- ۲- از حیث قدرت اثباتی، اصولاً اقرار قدرت اثبات هر امر حقوقی را دارد، مگر اینکه به حکم قانون دلیل دیگری برای اثبات آن در نظر گرفته شده باشد.
- ۳- از حیث ارزش اثباتی، از آنجایی که اقرار قضایی از جمله ادله قانونی است، ارزش اثباتی آن به حکم قانون بر دادرس تحمیل شده و قضات مکلف گردیده‌اند تا به مفاد آن ترتیب اثر داده و بر مبنای آن رأی صادر نمایند. البته باید توجه داشت که قاضی این صلاحیت را دارد که شرایط صحت اقرار را

۶۰. عمروانی، پیشین، ۷۸.

۶۱. عباس زراعت، «قاعده قرعه»، فصلنامه حقوق، ۴۰، ۱۰۱ (۱۳۸۹)، ۹۱-۱۰۷.

۶۲. عباسعلی عمید زنجانی، قواعد فقه (تهران: سمت، ۱۳۹۳)، ۳۳۴.

بررسی نماید، اما پس از احراز شرایط صحت آن، مکلف است که مطابق مفاد اقرار رأی صادر نموده و در این خصوص، ارزیابی قاضی و اقناع وجدان وی تأثیری ندارد.

۴- در خصوص تعارض اقرار خواهان با اقرار خوانده، با توجه به بررسی‌های انجام‌شده به نظر می‌رسد که بین اقرار خواهان و خوانده امکان تحقق تعارض وجود ندارد؛ زیرا در چنین مواردی، موضوع اقرار خواهان و خوانده متفاوت می‌گردد (دعوا معکوس می‌شود) و در نتیجه به دلیل فقدان سومین شرط تحقق تعارض (وحدت موضوع)، تعارضی محقق نمی‌گردد.

۵- بین اقرارهای دو یا چند خوانده، امکان تحقق تعارض وجود دارد. جهت رفع تعارض، برخی راهکار را در تساقط، برخی «قرعه» و در نهایت برخی دیگر هم راهکار تحمل نصف مسئولیت را برای هر یک از اقرارکنندگان پیشنهاد نموده‌اند که راهکار تقسیم مساوی مسئولیت موجه‌تر به نظر می‌رسد؛ یعنی هر یکی از اقرارکنندگان به پرداخت نصف خسارت وارده محکوم گردد.

فهرست منابع

- السنه‌پوری، عبدالرزاق احمد. الوسیط فی شرح القانون المدنی الجدید. الطبعة الثالثة. بیروت: منشورات الحلبي الحقوقية، ۲۰۱۱.
- المؤمن المحامی، حسین. نظریه الاثبات، القواعد العامه و الاقرار و الیمین. الطبعة الثانية. بغداد: بی نا، ۲۰۱۶.
- امامی، سید حسن. حقوق مدنی. چاپ پانزدهم. تهران: کتابفروشی اسلامی، ۱۳۹۴.
- انصاری، مرتضی. فراند الاصول. چاپ نهم. قم: مجمع الفکر الاسلامی، بی تا.
- ایهاب، عبدالملک. ادله الاثبات و اوجه بطلانها. الطبعة الاولى. قاهره: المركز القومي للاصدارات القانونية، ۲۰۰۹.
- آخوند خراسانی، محمدکاظم بن حسین. کفایه الاصول. تهران: بی نا، ۱۳۶۴.
- بریخ حوری و باله کنزه. «سلطه القاضی فی تقدیر ادله الاثبات فی المواد المدنیه». رساله الماجستير. تهران: جامعه عبدالرحمان میره، ۲۰۱۶.
- بهرامی، بهرام. بایسته‌های ادله اثبات دعوا. چاپ اول. تهران: نگاه بینه، ۱۳۸۷.
- بیهقی، احمد بن علی. تاج المصادر. تهران: هادی عالم‌زاده، ۱۳۶۶.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. دائره المعارف علوم اسلامی قضایی. چاپ سوم. تهران: گنج دانش، ۱۳۸۱.
- حائری، عبدالکریم. دررالفوائد. قم: محمد مؤمن قمی، بی تا.
- خلاف، عبدالوهاب. علم اصول الفقه. دمشق: بی نا، ۱۹۹۲.
- دهخدا، علی اکبر. لغت‌نامه. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
- رسولی، عبدالحسین. دلائل اثبات در حقوق افغانستان. چاپ اول. کابل: فرهنگ، ۱۳۹۳.
- رضوانی، علی اصغر. اصول فقه مقارن. چاپ اول. قم: ذوی القربی، ۱۳۸۷.
- روشن، محمد و صادقی، محمد. دانشنامه حقوقی خانواده. چاپ اول. تهران: جنگل، ۱۳۹۵.
- زحیلی، وهبه. اصول الفقه اسلامی. دمشق: بی نا، ۱۴۱۸.
- زراعت، عباس و امید متقی اردکانی. «تعارض ادله اثبات دعاوی کیفری؛ پیامدها و راهکارها». مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۷، ۱۳ (۱۳۹۴)، ۶۶-۸۲.
- زراعت، عباس. «قاعده قرعه». فصلنامه حقوق، ۴۰، ۱۰۱ (۱۳۸۹)، ۹۱-۱۰۷.
- سبحانی تبریزی، جعفر. الموجز فی اصول الفقه. چاپ چهاردهم. قم: مؤسسه الامام الصادق، ۱۳۸۷.
- سرخانی، مصیب و نرگس محبوبی. بررسی فقهی و حقوقی قاعده اقرار. چاپ اول. تهران: مجد، ۱۳۹۴.
- شمس، عبدالله. آیین دادرسی مدنی (دوره پیشرفته). چاپ بیست و نهم. تهران: دراک، ۱۳۹۵.
- شوکانی، محمد بن علی. ارشادالفحول الی تحقیق الحق من علم الاصول. بیروت: محمد صبحی بن حسن حلاق، ۱۴۲۱.
- شهیدی، مهدی. «اقرار غیر مجرد». حقوقی دادگستری، ۵۵، ۱ (۱۳۷۰)، ۴۰-۵۶.
- صبری السعدی، محمد. الاثبات فی المواد المدنیه و التجاریه. عین ملیله: دارالهدی، ۲۰۰۹.
- صدر، محمدباقر. دروس فی علم الاصول. چاپ پنجم. قم: مؤسسه النشر الاسلامی، بی تا.
- طهرانی حائری، محمدحسین بن عبدالحجیم. الفصول الغریبه فی الاصول الفقهیه. قم: بی نا، ۱۳۶۳.
- ظریف، محمد عالم. وسایل اثبات در دعاوی مدنی. کابل: ستره محکمه، ۱۳۶۹.
- عمروانی، رحمان. تعارض ادله اثبات دعوا (در امور حقوقی). چاپ اول. تهران: فکرسازان، ۱۳۹۰.
- عمید زنجانی، عباسعلی. قواعد فقه. چاپ پنجم. تهران: سمت، ۱۳۹۳.
- عوده، رشید. «حجیه الاقرار فی الشریعه و القانون». رساله الماجستير. نابلس: جامعه النجاح الوطنیه، ۲۰۰۳.

- قافی، حسین و شریعتی فرانی، سعید. اصول فقه کاربردی. چاپ چهارم. قم: سمت و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۵.
- کاتوزیان، ناصر. اثبات و دلیل اثبات. چاپ، نهم. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۵.
- محقق داماد، سید مصطفی. مباحثی از اصول فقه. چاپ سوم. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۸۳.
- محقق داماد، سید مصطفی. قواعد فقه (۳) بخش قضایی. چاپ ششم. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۹۲.
- محمدی، ابوالحسن. مبانی استنباط حقوق اسلامی یا اصول فقه. چاپ پنجاه و سوم. تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۲.
- مدنی، سید جلال الدین. ادله اثبات دعوی. چاپ پنجم. تهران: پایدار، ۱۳۷۹.
- مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی. فرهنگ‌نامه اصول فقه. چاپ چهارم. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲.
- مظفر، محمدرضا. اصول الفقه. چاپ پنجم. قم: مؤسسه النشر الاسلامی، بی‌تا.
- معین، محمد. فرهنگ فارسی. چاپ چهارم. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۷.
- موسوی بجنوردی، سید حسن. القواعد الفقیه. جلد ۳، چاپ دوم. قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۱۴.
- نجفی، محمدحسن. جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام. ج ۳۵، چاپ ششم. تهران: المطبعه الاسلامیه، ۱۳۹۸.

This Page Intentionally Left Blank

پروژیکٹ سکاؤٹ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی